

УДК 347.23

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ ПРАВА ВЛАСНОСТІ І ПРАВА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

Бірюкова Н.Н.

Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, Сімферополь, Україна

Стаття присвячена науково-теоретичним надбанням визначення поняття власності, права власності і права державної власності. Право власності представлено в економічному і юридичному аспектах, а також в об'єктивному і суб'єктивному значенні. Право державної власності розглянуто через призму чинного законодавства.

Ключові слова: власність, право власності, право державної власності.

Тема власності більше двох тисячоліть є предметом пильної уваги багатьох соціальних наук, і тому на ній сфокусовано чимало різних теорій, ідей, уявлень, ідеалів тощо.

Право державної власності є складовою частиною інституту права власності, що обумовлює необхідність застосування його принципових положень до відносин державної власності. Тому розкрити сутність права державної власності та виявити перспективи його трансформації в сучасних умовах можна лише з урахуванням історичних закономірностей розвитку відносин власності взагалі та інституту права власності.

Власність загалом – належність економічних ресурсів будь-якого виду окремим індивідуумам, організаціям, соціальним групам чи державі. І. Кант відносить до власності «усяке вміння, ремесло, красне мистецтво чи науку», які надають засоби існування [1, с. 299]. Звідси випливає, що майном може бути абсолютно все. Це стосується і власності, яка належить окремому громадянину чи юридичній особі, тобто приватної власності.

Оскільки власність становить матеріальне підґрунтя розвитку суспільства, держава за допомогою юридичних норм закріплює, регламентує і захищає економічні відносини. Завдяки цьому вони перетворюються на правовідносини, що виступають у такій юридичній категорії, як право власності. В суспільстві з державно-правовою надбудовою економічні відносини власності неминуче одержують юридичне закріплення [2, с. 466]. «Власність становить економічну основу життя суспільства, будучи показником його добробуту й особистого добробуту громадян, – пише, наприклад, В.П. Ємельянов. – Тому охорона відносин власності, їх чітке

правове регулювання, захист прав власників від будь-якого неправомірного втручання – найважливіше завдання держави» [3, с. 3]. Через це, мабуть, власність і посідає (разом з зобов'язанням) центральне місце серед інших правових категорій.

Слід зазначити, що термін «власність» нерідко вживається для позначення приналежності комусь речей. Тобто, власність трактується як присвоєння засобів і продуктів виробництва за допомогою певної суспільної форми, що відображає таке ставлення особи до речі, коли вона вважає річ своєю, за умови, що інші вважають цю річ чужою. Отже, власність характеризується наявністю такої влади особи над річчю, яка визнана суспільством і регламентована соціальними нормами. Власник розпоряджається річчю своєю владою й у своїх інтересах. Для нього річ – своя, для не-власників, відповідно, – чужа.

Оскільки влада особи (власника) над річчю неможлива без того, щоб інші особи (які не є власниками речі) ставилися до неї як до чужої, власність означає відношення між людьми з приводу речей. На одному полюсі цього відношення — власник, що ставиться до речі як до своєї, на іншому – невластники, тобто, всі інші особи, що зобов'язані ставитися до неї як до чужої. Це означає, що вони зобов'язані утримуватися від будь-яких зазіхань на чужу річ, а, отже, і на волю власника мати цю річ.

Таким чином, власність – це суспільні відносини, що характеризуються двома основними ознаками: 1) вони виникають з приводу речей (майна); 2) вони мають вольовий зміст. З першої ознаки випливає, що власність – це завжди майнове відношення. Наявність другої ознаки зумовлює необхідність врахування значення такої категорії як «воля власника», встановлення меж волевиявлення власника.

Відносини власності становлять сутність всієї системи суспільних виробничих відносин будь-якої держави [4, с. 5]. І це дійсно так, оскільки їх розвиток забезпечує розвиток всієї соціально-економічної системи в державі, створення національного багатства. Іншими словами, вони є рушійною силою суспільного виробництва, науково-технічного прогресу.

Як правило, відносини власності розглядають у двох аспектах – економічному та юридичному. Безперечно, первісними є економічні відносини привласнення матеріальних благ в ході суспільного виробництва, які існують і розвиваються незалежно від волі і свідомості людей. Однак певна частина економічних відносин власності, в процесі яких індивіди за власною волею створюють, розподіляють та привласнюють матеріальні блага, може піддаватися правовому регулюванню тими чи іншими нормами права, в чому якраз і виявляється юридичний аспект власності. Відповідно економічні відносини власності, які набувають правової регламентації, стають відносинами права власності.

Сьогодні, однак, науковцями піддано сумніву неподільний дуалізм (економічний і юридичний) відносин власності. На думку В.М. Селіванова, власність – складна і багатопланова категорія, яка відбиває «різні аспекти різнобічного соціального буття – економічний, соціальний, юридичний, політичний, психологічний» [4, с. 7]. В принципі не може бути особливих заперечень проти такої оцінки відносин власності. Більше того, якщо керуватися критеріями автора, то можна називати й інші аспекти функціонування відносин власності, наприклад, культурний, етичний. Вивчення різнобічності змісту власності може мати не лише теоретичне, але й практичне значення, особливо в періоди реформування економіки. Однак, оскільки пред-

метом цього дослідження є аналіз права власності, то відповідно наша увага буде зосереджуватися на юридичному аспекті власності. Водночас важливо правильно визначити економічний зміст власності, без чого правові норми були б позбавлені предмета правового регулювання.

Економічний зміст власності полягає у створенні та розподілі матеріальних благ з метою їх виробничого і особистого споживання. Однак реалізація економічного призначення можлива лише за допомогою їх привласнення, яке здійснюється шляхом наділення учасників економічних відносин повноваженнями власника, що дає їм можливість панувати над речами. Таке панування забезпечується інститутом права власності, яким затверджуються приналежність матеріальних благ індивіду та його повноваження володіти, користуватися та розпоряджатися ними. Загальнови-знаним в юридичній літературі є той факт, що право власності регулює відповідну категорію економічних відносин, що одержали назву майнових відносин, у статичному їх становищі [5, с. 21-23; 6, с. 22-28; 7, с. 7; 8, с. 42-44]. Іншими словами, призначення права власності полягає, насамперед, в затвердженні приналежності матеріальних благ власникам. Однак цього недостатньо для того, щоб власність забезпечувала відтворюване виробництво, для функціонування якого необхідний товарообіг, що засвідчує динаміку майнових відносин. Ці відносини регулюються вже іншими нормами, зокрема нормами зобов'язального, спадкового права.

Важливо також відзначити, що право власності розуміється об'єктивному і суб'єктивному значенні. Так, в об'єктивному розумінні право власності – це певна сукупність правових норм, які закріплюють майно за конкретним суб'єктом та визначають його права володіння, користування і розпорядження цим майном. Сукупність цих норм в цілому утворює інститут права власності. Однак норми цього інституту містяться не лише в цивільному законодавстві, а й в інших галузях законодавства (конституційному, земельному, сімейному, адміністративному та ін.). На нашу думку, переважна частина норм, що регулюють відносини власності, міститься все ж таки в цивільному законодавстві. Тому представники цивільно-правової науки визнають право власності цивільно-правовим інститутом, не заперечуючи наявності в ньому норм комплексного характеру [9, с. 13, 212]. Дещо відмінну позицію зайняв Ю.С. Червоний, який вважає, що провідна роль у регулюванні відносин власності належить конституційним (державно-правовим) нормам, які встановлюють форми власності, рівність усіх суб'єктів права власності, гарантії права власності та обов'язки власників, не визначаючи при цьому, роль цивільно-правового регулювання [4, с. 43]. Не заперечуючи наявності в Конституції України 1996 р. основоположних норм щодо права власності, не можна водночас не помічати відсутності в ній безпосередніх праворегулюючих норм. Тому є всі підстави вважати, що саме в цивільному праві зосереджена основна частина норм, що регулює відносини власності на засадах конституційних принципів, але праворегулюючим, на наш погляд, є цивільно-правовий інститут власності. Що ж до норм інших галузей права, то, хоч вони також мають велике праворегулююче значення, але більшість з них є субсидіарними по відношенню до цивільно-правових норм. Норми інституту права власності розповсюджуються лише на ті майнові відносини, які набувають форму товарно-грошових відносин. У зв'язку з цим виникає питання про структурну приналежність норм кримінального, адміністративного права та інших галузей права, які забезпечують охорону права власності. В літературі було запропоновано вважа-

ти їх складовою частиною комплексного інституту права власності [11, с. 18-19]. Така позиція не є переконливою, адже, наприклад, норми кримінального права не регулюють відносин власності, не закріплюють повноважень власника, а охороняють лише ці права у випадку їх порушення. З цих міркувань немає підстав підтримувати цю точку зору.

Не менш важливим є визначення змісту суб'єктивного права власності. Так, у суб'єктивному розумінні право власності – це визначене законом право певного власника (фізичної чи юридичної особи, держави) здійснювати у відповідному обсязі володіння, користування та розпорядження стосовно належного йому майна на свій розсуд. Іншими словами, суб'єктивне право власності становить міру можливої поведінки власника. Суб'єктивне право власності є абсолютним, оскільки власнику протистоїть необмежена кількість осіб, які не мають права порушувати суб'єктивне право власності чи чинити перешкоди у його здійсненні. В цьому проявляється відмінність відносин права власності від інших, наприклад, зобов'язальних відносин, в яких чітко визначене коло зобов'язаних осіб один до одного.

Загальновизнаним є факт, що зміст суб'єктивного права власності становлять правовласника: володіння, користування та розпорядження. Навідміну від права власності в об'єктивному значенні, суб'єктивне право виникає у тієї чи іншої особи лише, як правило, внаслідок дій, спрямованих на привласнення майна шляхом укладання угод, приватизації, створення речі, прийняття спадка, заволодіння дарами природи тощо. Право власності не є єдиним суб'єктивним правом індивідів. Так, особи можуть набувати майнові права, що впливають із договорів оренди, зберігання, підряду, застави та ін. Але, на відміну від цих прав, підставою виникнення суб'єктивного права власності служить той чи інший конкретний факт привласнення майна, внаслідок чого у його набувача виникають усі три права одночасно.

Правомочності володіння, користування і розпорядження становлять зміст права власності і одержали серед юристів назву «тріада». Переважна частина вчених вважає, що походить тріада ще з римського приватного права [12, с. 104-108]. Перераховані правомочності, однак, не завжди вичерпно можуть характеризувати право власності. Вчені вважають, що можна виділити до півтори тисячі можливих варіантів правомочностей власника [13, с. 19-20].

Що стосується визначення права власності, то через його фундаментальність, багатоаспектність не існує і не може існувати єдиного такого визначення. В.П. Камишанський, розглядаючи цивільне право, у зв'язку з цим пише, що «...в науці цивільного права на сьогодні не існує визначення поняття права власності, яке б повною мірою відображало сутність даної правової категорії» [14, с. 20]. Серед науковців, на наш погляд, заслуговує уваги визначення «права власності», яке дане О.В. Дзерою, на думку якого – це визнане законом право, яке закріплює абсолютну приналежність майна особі (власнику) та визначає її права і обов'язки щодо цього майна. Це визначення могло б претендувати на вичерпну повноту, коли б в ньому зазначалось, що мається на увазі права володіння, користування і розпорядження.

В юридичній літературі радянського періоду велась досить активна дискусія щодо поняття права власності, переважно в суб'єктивному розумінні. Так, А.В. Венедиктов визначив право власності як «право власника використовувати засоби виробництва своєю владою і в своєму інтересі на підставі пануючої в даному

суспільстві системи класових відносин», зважаючи при цьому, що правомочності володіння, користування і розпорядження не вичерпують права власності особи [15, с. 41]. О.С. Йоффе фактично підтримав визначення дане А.В. Венедиктовим, доповнивши його посиланням на триаду правомочностей власника [16, с. 274]. Характерною рисою для багатьох визначень було акцентування уваги на тезі про здійснення права власності в своєму інтересі. Однак такий підхід до визначення права власності поділявся не всіма науковцями. Зокрема, зверталася увага на те, що право власності може здійснюватися власником також не в своєму інтересі або право на майно «в своєму інтересі можуть здійснювати особи, які не є власниками (наймачі майна)» [17, с. 194].

Ряд дослідників питання власності, зазначають М.В. Домашенко і В.Є. Рубаник, визначають власність через права. Таким чином, якщо поняття «власність» відображає стосунки типу «людина – власність», то поняття права власності, треба вважати, буде пов'язане із взаєминами між людьми з приводу власності, тобто у формі, яку можна уявити так: «людина (суб'єкт права власності) – власність (об'єкт права власності) – людина (не суб'єкт права власності)» [18, с. 64]. Через це право власності одночасно виступає як суспільні відносини, зміст яких розкривається за допомогою тих зв'язків і відносин, в які власник необхідно вступає з іншими людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ.

Важливу роль у системі відносин власності будь-якої держави відіграє державна власність.

Державна власність була відома ще в Стародавньому Римі. Як відомо, римляни досягли великих успіхів у розробці положень приватного права та права власності. Спершу римському приватному праву були відомі державна і общинна власність на землю та приватна власність на інше майно [19, с. 11]. Право державної власності на землю не могли набувати окремі індивіди. Племенам, родам, а згодом і окремим сім'ям земля надавалася лише в тимчасове користування.

У період феодалізму державна власність, в т. ч. і на території України і Росії, не одержала свого розвитку у зв'язку з роздробленістю держав та поділом територій на князівства, вотчини тощо. Так, у Московській державі в XV-XVII століттях земля могла належати на праві вотчинної та помісної власності, суб'єктами якої виступали приватні та колективні (община, монастир та ін.) особи [19, с. 11]. Юридичне не віділялася державна власність і в Україні в період гетьманства (XVII-XVIII ст.).

На сучасному етапі розвитку серед численних нормативно-правових актів в Україні, щодо питань власності, провідними є Конституція України, Цивільний та Господарський кодекси України.

У визначенні права власності, що наводиться у ч. 1 ст. 316 ЦК, вказується на основну рису цього права: воно здійснюється особою (власником) своєю волею в силу закону, незалежно від волі інших осіб.

Зокрема, важливе значення мають конституційні норми, які встановлюють форми власності (ст.ст. 13, 41, 142, 143 Конституції України), закріплюють рівність всіх суб'єктів права власності (ст. 13 Конституції України), гарантії права власності і обов'язки власників (ст.ст. 13 і 41 Конституції України).

Відповідно до ч. 1 ст. 134 ГКУ «право власності – основне речове право у сфері господарювання». Суб'єкт господарювання, який здійснює господарську діяльність на підставі права власності, на власний розсуд, одноосібно або разом з іншими су-

б'єктами володіє, користується і розпоряджається належним йому майном, у тому числі має право надавати майно іншим суб'єктам для використання його на правах власності, господарського ведення, оперативного управління або на підставі інших форм правового режиму майна, передбачених Господарським кодексом. При цьому право господарського ведення є речовим правом суб'єкта підприємництва, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням повноважності розпорядження стосовно окремих видів майна за згодою власника у випадках, передбачених законодавством (ч. 1 ст. 136 ГКУ «Право господарського відання»). Правом оперативного управління визнається речове право суб'єкта господарювання, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом) для здійснення комерційної діяльності (ч. 1 ст. 137 ГКУ «Право оперативного управління»).

У Господарському кодексі (ч. 3 ст. 134) знайшло відображення положення п. 7 ст. 92 Конституції України, згідно з яким правовий режим власності визначається виключно законами України. До таких законів, окрім вище викладених, належить Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [20], «Про місцеві державні адміністрації» [21] тощо.

Г.Л. Знаменський та В.С. Щербина у науково-практичному коментарі до Господарського кодексу України в економічному аспекті власність розуміє як присвоєння матеріальних благ, сутність якого полягає у належності наявних засобів виробництва і одержуваних продуктів праці державі, територіальній громаді, окремому колективу чи індивіду. Це матеріально-речовий аспект процесу присвоєння, який характеризує ставлення людей до речі. Інший аспект присвоєння матеріальних благ – це суспільні відносини власності, що характеризують відносини між людьми, які ґрунтуються на розмежуванні «мого» і «чужого». Сутність його полягає у пануванні власника над річчю і усунення всіх інших суб'єктів від речі, або інакше кажучи, в недопущенні будь-яких перешкод власнику в здійсненні панування над річчю з боку невідомця [22, с. 223-224].

Економічні відносини власності отримують юридичне закріплення у праві власності, яке виникає внаслідок правового регулювання зазначених економічних відносин. Правове регулювання відносин власності є одним з найважливіших напрямів нормотворчої діяльності держави. За допомогою права держава регулює: належність тих чи інших об'єктів власності певному суб'єктові (громадянину, колективу, державі); обсяг і зміст суб'єктивних повноважень власника, порядок і форми їх реалізації стосовно різних об'єктів; засоби і способи правової охорони відносин власності тощо.

«Якість» врегульованості відносин власності в Україні прекрасно ілюструє ситуація з визначенням нашим законодавством суб'єкта державної власності. Так, прийнятий ще до набуття Україною незалежності Закон України «Про власність» [23] оперував поняттям національного багатства України, створеного зусиллями народу України і належного йому на праві власності. До національного багатства Закон відносив як природні ресурси, так і основні засоби виробництва в промисловості, будівництві, сільському господарстві, транспорті, зв'язку і т.д.

Однак в законодавстві, прийнятому після набуття Україною незалежності, з'являються два різних за змістом поняття – «власність Українського народу» і

«власність держави». Так, відповідно до ст. 13 Конституції України[24] і ст. 324 Цивільного кодексу України [25] природні ресурси – земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші ресурси, що знаходяться у межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виняткової (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу, земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави (ст. 14 Конституції України). Все інше суспільне майно належить державі і, відповідно, перебуває в державній власності. Ця теза чітко закріплена в ст. 326. ЦКУ, а також впливає із ст. 1 ЗУ «Про управління об'єктами державної власності», відповідно до якої управління об'єктами державної власності – це здійснення Кабінетом Міністрів України, уповноваженими ним органами та іншими суб'єктами, визначеними законом, повноважень з реалізації прав держави як власника таких об'єктів[26].

Таким чином, величезний сегмент створеного українським народом майна законодавець закріпив за абсолютно невизначеним суб'єктом – державою. Бо з давніх часів мислителі намагалися відповісти на питання, що таке держава. Наукова полеміка свідчить не тільки про складність поняття «держава», але і про те, що воно є вторинним по відношенню до людей, які проживають на його території. Як же можна створене всіма громадянами майно визнавати власністю держави, якщо громадяни України ніколи не передавали державі свого права власності? Все вищевикладене свідчить про те, що в питанні суб'єкта державної власності законодавець повинен повернутися до абсолютно виправданого і справедливого підходу – власником всього державного майна є Український народ.

Список літератури

1. Кант И. Сочинения на немецком и русском языках. – Трактаты и статьи (1784–1786): в 2 т. / И. Кант. – Т. 1. – М., 1994. – 700 с.
2. Ковальчук О.Г. Приватна власність, свобода, відповідальність: взаємні зв'язки в контексті філософії права // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 466–472 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ejournals/FP/2011-1/11kogkfp.pdf>
3. Емельянов В.П. Защита права собственности уголовным законодательством / ISSN 1995-6134472 В.П. Емельянов. – Х.: Рубикон, 1996 – 269 с.
4. Селіванов В.М., Паламарчук В.О. Відносини власності в процесі демократичної трансформації українського суспільства // Економіко-правові проблеми трансформації відносин власності в Україні К, 1997 – С. 5-11.
5. Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права. – М., 1963. – 196 с.
6. Венедиктов А.В. Государственная социалистическая собственность. – М., 1948.–834 с.
7. Маслов В.Ф. Основные проблемы права личной собственности в период строительства коммунизма в СССР. – Харьков: изд-во ХГУ 1968–320 с.
8. Червоний Б.С. Методологічні проблеми регулювання відносин власності в законодавстві України // Економіко-правові проблеми трансформації відносин власності в Україні. К., 1997. –С. 42-44.
9. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / Ц58 Д.В. Боброва, О.В. Дзера, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 864 с.
10. Дзера О.В. Развитие права собственности граждан в Украине. –К., 1996. –382 с..
11. Суханов Е.А. Лекции о праве собственности. – М., 1991. – 240 с.
12. Підпригора О.А. Основи римського приватного права: Підруч. для студ. юрид. вузів і ф-тів, – К.: Вентурі, 1997. – 333 с.
13. Лазар Я. Собственность в буржуазной правовой теории: Пер. с нем. – М.: Юрид. лит., 1985. – 182с.
14. Камышанский В.П. Право собственности: пределы и ограничения /В.П. Камышанский – М.: ЮНИТИ, 2000. – 224 с.
15. Венедиктов А.В. Государственная социалистическая собственность. – М., 1948. – 834 с.

16. Иоффе О.С. Советское гражданское право. – Ленинград, 1958. – 360 с.
17. Толстой Ю.К. Понятие права собственности // Проблемы гражданского и административного права. – Ленинград, 1962. – 324 с..
18. Домашенко М.В. Власність і право власності: Нариси з історії, філософії, теорії і практики регулювання відносин власності в Україні / М.В. Домашенко, В.С. Рубаник. – Х. : Факт, 2002. – 550 с.
19. Пересунько С.І. Право державної власності в Україні (історія, сучасність, перспективи), Кіровоград, «Єлисавет», 1998 р. – 102 с.
20. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
21. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20-21. – Ст. 190.
22. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: 2-е вид., перероб. і допов. / За заг. ред. Г.Л. Знаменського, В.С. Щербини; Кол. авт.: О.А. Беляєвич, О.М. Вінник, В.С. Щербина та ін.. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 720 с.
23. Закон України «Про власність» // Відомості Верховної Ради УРСР – 1991. – № 20, – Ст. 249.
24. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 341.
25. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
26. Закон України «Про управління об'єктами державної власності» // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 46. – Ст. 456.

Бирюкова Н.Н. Теоретико-правовые аспекты определения понятия права собственности и права государственной собственности в Украине / Бирюкова Н.Н. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. – 2012 – Т. , № 2. – С. 121-128.

Стаття посвячена науково-теоретическому определению понятия собственности, права собственности и права государственной собственности. Право собственности представлено в экономическом и юридическом аспектах, а также в объективном и субъективном значении. Право государственной собственности рассмотрено через призму действующего законодательства.

Ключевые слова: собственность, право собственности, право государственной собственности.

Biriukova N. Theory-legal aspects of concept determination of law property and statelaw property in Ukraine /Biriukova N. // Scientific Notes of Tavrida National V.I. Vernadsky University. – Juridical sciences. – 2012. Vol. № 2. – P. 121-128.

The article is devoted to scientifically theoretical property notions, law of property and government property. Law of property is submitted in economics and juridical aspects, and also in objective and subjective meaning. Law of government property is considered through the prism of current legislation.

Key words: property, law of property, state law property.